

ROMANTİKLƏRİN ƏDƏBİ TƏNQİD SAHƏSİNDƏKİ FƏALİYYƏTİNDƏ ABBAS SƏHHƏTİN YERİ

Təyyar Salam oğlu Cavadov

ADPU

filologiya elmləri doktoru, professor

E-mail: tayyarsalamoglu@gmail.com

Xülasə

Tezisdə Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndələrinin ədəbi tənqidi yazılarındakı əsas tendensiyalar xülasə edilir. A.Səhhətin ədəbi-tənqidi məqalələrinin konkret təhlili yolu ilə bu tendensiyaların ədəbi prosesin hərəkətindəki rolu üzərində dayanılır. Romantiklərin, xüsusən A.Səhhətin milli düşüncəni irəli aparmaq üçün ədəbiyyata verdikləri rol analiz edilir. Şairin “Sabir” məqaləsində Sabir satirasının ideya-estetik xüsusiyyətləri, novator cəhətləri tarixilik prinsipi nəzərə alınmaqla dəyərləndirilir.

Açar sözlər: ədəbi tənqid, millət, milli düşüncə, tarixilik, ənənə, novatorluq.

THE ROLE OF ABBAS SƏHHƏT IN THE LITERARY CRITICISM OF ROMANTICISTS

Summary

This thesis summarizes the main trends in the literary criticism of prominent Azerbaijani Romantic figures. By conducting a detailed analysis of Abbas Səhhət's literary-critical articles, it examines the role these trends play in the development of the literary process. The study particularly focuses on how Romanticists, especially Abbas Səhhət, contributed to advancing national thought through literature. Additionally, the thesis evaluates the ideological and aesthetic characteristics, as well as the innovative aspects, of Sabir's satire in Səhhət's article "Sabir," considering the principle of historicity.

Key words: literary criticism, nation, national thought, historicity, tradition, innovation.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi tənqidin inkişafında romantik sənətkarların da əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Məlumdur ki, bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmlə romantizm əsas ədəbi cərəyanlar kimi meydana çıxır, estetik prinsiplərin müxtəlifliyi ədəbi prosesdə canlılıq yaradır, ədəbi inkişafı şərtləndirirdi. Bütün XIX əsr boyu Azərbaycan ədəbiyyatının əsas estetik cərəyanı olan maarifçi realizmin öz ömrünü XX əsrin əvvəllərində də bu və ya digər dərəcədə davam etdirdiyini nəzərə alsaq, ədəbi mühitdəki mürəkkəbliyi təsəvvürə gətirmək olar.

Romantiklər bədii yaradıcılıqla bərabər, ara-sıra ədəbi-tənqidi məqalələrlə də çıxış edir, öz sənət görüşlərini izah edir və yaxud meydana çıxan ədəbi nümunələr haqqında fikir və mülahizələrini oxucularla bölüşürdülər. XX əsrin əvvəllərində ədəbi mühitdə yeni tipli ədəbiyyat axtarıcılığı meyli çox qüvvətli idi. Bu axtarışlar, hər şeydən qabaq, klassik romantik şeir ənənəsinin yeni dövrdə yaranan nümunələrinə tənqidi münasibətlə və “yeni şeir (oxu: ədəbiyyat – T.S.) necə olmalıdır?” sualının meydana çıxması ilə şərtlənirdi. Lakin cavab tələb edən başqa suallar da var idi. Həqiqi sənətin estetik prinsipləri və onun funksiyaları, ictimai həyatda oynadığı rol, ədəbiyyatın idraki və tərbiyəvi əhəmiyyəti və s. günün cavabı axtarılan məsələləri sırasında idi. Romantik sənətkarlar ədəbi-tənqidi məqalələrində bu məsələlərdən söz açmış, öz sənət görüşlərini ifadə etməyə çalışmışlar.

Romantiklər, ilk növbədə, ictimai və milli şüurun inkişafında ədəbiyyatın böyük rolunu önə çəkirlər. Onlar dil və din kimi ədəbiyyatı da millətin varlığını sübut edən əsas şərtlərdən biri hesab edirlər. A.Səhhət yazırdı: “Lisan və ədəbiyyat hər bir millətin mayeyi-nicatıdır. Hər millətin yaşaması ədəbiyyatına bağlı olduğu bədihidir” (2, səh. 246). A.Səhhət tamamilə doğru qənaətə gəlir ki, millətin yaşaması və özünü təsdiq etməsi üçün onda milli ruh olmalıdır. Milli ruhu isə formalaşdırmaq lazımdır. O, milli ruhun və düşüncənin formalaşmasında ədəbiyyatın roluna müstəsna yer ayırır. Buna görə də israr edir ki, millət öz ədəbiyyatına qayğı ilə yanaşmalı, onun inkişafına və inkişarına çalışmalıdır. Xalq, millət öz ədəbiyyatını sevməli və bilməlidir. A.Səhhət milli məktəblərimizdə uşaqlarımızın dilimizi və ədəbiyyatımızı dərinlən öyrənməsinin vacibliyindən söz açır, bu işdə qonşu xalqlardan nümunə

götürməyə çağırır və “Bizdə millət uygusu olur” məqaləsində yazırdı: “Burnumuzun dibində qonşu millətlər buna nə qədər əhəmiyyət verdikləri gün kimi aşkardır. Milli məktəblərdə ana dili və milli ədəbiyyat oxutmaqda nə qədər fəaliyyət ilə çalışırlar. Uşaqlıqdan başqalarının ruhuna, qəlbinə, qanına millətçilik ruhu doldurmaqda nə qədər səy edirlər. Nə qədər təəssüb ilə lisanlarına, adablarına, adətlərinə müraət edirlər”(2, səh.246).

Romantiklər ədəbi tənqidi məqalələrində milli yaddaş problemini qaldırır, vətən övladını milli-tarixi varlığı dərk etməyə, öyrənməyə və yaşatmağa istiqamətləndiridilər. Onlara görə, unutmazlıq, milli adət və ənənələrə laqeyd və biganə münasibətlə irəliyə getmək və öz milli varlığını təsdiq etmək olmaz. Bu mənada romantiklər çağdaş milli düşüncədə ciddi qüsurlar görür və bunun islahını vacib sayırdılar. A.Səhhət yazırdı: “Onların arasında (qonşu millətlərin arasında – T.S.) bir nəfər də olsun öz dilinə, adətinə istixfaf ilə baxan yoxdur. Lakin biz əsla buna müraət etməyirik, hər şeydə avropalılara təqlidən bütün varlığımızı unutmağa, hüriyyəti-milliyətimizi qayıb etməyə mailik”(2, səh.246).

Romantiklər dünya xalqlarının ədəbiyyatını oxumağın, öyrənməyin əleyhinə deyildilər. Məsələn, A.Səhhətin rus və Avropa ədəbiyyatından çoxsaylı tərcümələri, bu istiqamətdəki fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tərcümə sənətini yeni mərhələyə qaldırması məlum bir həqiqətdir. Şair bu tərcümələrin millətin “zölmətdə qalan duyğuları”nı işıqlandırmaqda və milli ədəbiyyatımızın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacağını xüsusi vurğulayır.

Lakin A.Səhhət dünya ədəbiyyatını oxumağın və öyrənməyin qızğın tərəfdarı olsa da bunu milli ədəbiyyata xor baxmaq, laqeyd yanaşmaq və onu büsbütün unutmaq hesabına etməyin qəti əleyhinə olmuşdur. “Bu yeni əmələ gələn qospodinlərdən nə qədər tanıyıram ki, evlərində yüz cildlərlə Avropa ədəblərinin aşarı bulunduğu halda, bir vərəq də olsun türkçə yazı bulunmaz... Hər şeydə Avropa adabını, əxlaqını təqlid edirik, bəs millətpərvərliyi, insanpərvərliyi nəçün onlardan götürməyirik?”(2, səh.247).

Romantiklər ədəbi şəxsiyyətlərə, sənət adamına həssas yanaşmanı sözdə deyil, öz əməli işlərində də sübut etməyə çalışır, nümunə göstərirdilər. A.Səhhətin Sabirlə, H.Cavidin A.Surla, A.Şaiqin A.Səhhət və Sabirlə bağlı yazıları ədəbi şəxsiyyətləri qiymətləndirməyin örnəyi kimi diqqətəlayiq idi.

Romantiklər milli estetik düşüncədə ənənəni, varisliyi qoruyub saxlamağı vacib hesab edirdilər. Bunun üçün ədəbi tarixi prosesi öyrənməyi, ədəbi irsi toplamağı və ədəbiyyat tarixi yaratmağı zəruri tələb kimi irəli sürürdülər. A.Səhhət yazırdı: “Çünki ən vəsi və ən məqbul səhayifi – ədəbiyyəmizi və lisanımızın keçirdiyi ədvari-tarixiyyəyi mürəttəb və tədəvvün bir şəkllə qoymaq yenə də bizim borcumuzdur” (3, səh.43).

Doğrudur, 1911-ci ildə M.Ə.Sabir haqqında yazdığı məqalədə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi intişara başladığı zamanacan bizdə mənəyi-həqiqisilə ədəbiyyat adlanan layiq əsər yox kimi idi” – deyir. Sevindirici haldır ki, bu yanlış mülahizəsini o sonrakı məqalələrində nəinki təkrar etmir, hətta milli ədəbiyyatımızın “ərəblərin, farsların və rusların ədəbiyyatından daha qədim” olmasından söz açır. Bununla belə, o, qədim tarixə malik olan ədəbiyyatımızın “dağınıq və pərişan bir halda” olduğunu ürək ağrısı ilə yazır. Bu ədəbiyyatı toplamaq, tədqiq etmək yolu ilə ədəbiyyat tarixi yaratmağı “bizim ədəblərimizin vəzifəsi”, təbii ki, təxirəsalınmaz vəzifəsi hesab edir. A.Səhhətə görə, ədəbiyyat tarixini ortaya qoymayan xalq ədəbiyyatının tarixinin qədimliyini də sübut edə bilməz. Bu mənada o, F.Köçərlinin çox böyük zəhmətin bəhrəsi kimi meydana çıxardığı və ədəbiyyatımızın tarixini ortaya qoyan kitabının çap olunmamasını və “neçə sənəldən bəri cəmiyyətimizin əlində bəziçə (oyuncaq – T.S.) olaraq qalmasını təəssüf hissi ilə xatırlayır”(4, səh.251).

Məlumdur ki, A.Səhhət sənət haqqında ilk görüşlərini “Təzə şeir necə olmalıdır” məqaləsində ifadə etmişdi. Bu məqalədə A.Səhhət “ədəbiyyatımızın islahatı”, həqiqi ədəbiyyat hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır?, ədəbiyyatda müasirlik kimi məsələlərə cavab axtarmışdır. Məqalə, ilk növbədə, vaxtını keçirmiş, epiqonçu ədəbiyyata kəskin tənqidi münasibətlə diqqəti çəkir. Tənqidçi klassik romantik şeirdən gələn daşlaşmış, şablon xarakterli və artıq vaxtını keçirmiş təsvir və ifadə vasitələri, qafiyələrlə düzülüb-qoşulan şeirin heç bir həyati və tərbiyəvi, idraki təsirə malik olmadığını, həqiqi yaşantının məhsulu kimi ərsəyə gəlmədiyini önə çəkir. Bu məqalədə A.Səhhət sənətdə hissiyyatın rolunu, bədii əsərin insan hissiyyatından doğduğunu və məqsədinin də insan hissiyyatını oyandırmaq olduğunu nəzəri-estetik prinsip kimi irəli sürür: “Yazı yazdığımız vaxt hər şeydən müqəddəm hissiyyata tabe olmaq gərək, tainki kəlamın oxuyanların qəlbində təsiri ola və başqasının hissiyyatı – qəlbisini oyandıra”(1, səh.219). Əlbəttə, bədii yaradıcılıq, ədəbiyyat, o cümlədən şeir sənəti insanın qəlb aləmi ilə, onun hiss və duyğuları

ilə, bu duyğuların təlqin etdiyi yaşantılarla birbaşa bağlıdır. Xüsusən lirikanın qəlb aləminin tərcümanı olması sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Lakin burası da var ki, hətta lirikanın özündə də predmet ancaq hissi təsirlə bədii təsvir obyektinə çevrilmir, estetik mənalandırmada insanın fikir və düşüncə sistemi də əhəmiyyətli rol oynayır. İkinci tərəfdən, nəinki ədəbiyyat, heç şeir sənəti də ancaq lirikadan ibarət deyil. Epik şeirdə predmetə münasibət yox, predmetin özü bədii təsvir və təhkiyənin mərkəzinə gətirilir. Bu mənada A.Səhhətin “təzə şeir necə olmalıdır” sualına verdiyi cavabda nümayiş etdirdiyi estetik konsepsiyada birtərəflilik aşkar nəzərə çarpır. Bununla belə, epigonçu şeir, təqlid şeirinə müqavimət və onu inkar mövqeyindən söylənməsi və sənətin bədii tədqiq obyektinin realizmlə əlaqəsini gücləndirmək baxımından bu mülahizələr tarixi əhəmiyyətini saxlayır.

A.Səhhətin “Sabir” məqaləsi nəzəri səviyyəsinin dolğunluğu və ədəbi prosesə nüfuzun dərinliyi və söylənilən mülahizələrin obyektivliyi və sərrastlığı ilə ciddi maraq doğurur.

İlk növbədə, “Sabir” məqaləsi A.Səhhətin həqiqi sənətə baxışının təkmilləşməsini, irəliyə doğru inkişafını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Burada söylənilən mülahizələr sənətin “hər şeydən müqəddəm hissiyata tabe olması”nı tələb edən estetik görüşlərin çərçivəsindən çox kənara çıxmış, mükəmməl bir konsepsiyanın ifadə vasitəsi kimi ərsəyə gəlmişdir. Görünür, şairin sənət görüşlərinin inkişafında 1905-ci ildən keçən (“Təzə şeir necə olmalıdır” məqaləsinin yazıldığı vaxtdan) beş-altı illik müddətin böyük rolu olmuşdur. Bu müddət ərzində onun F.Köçərli ilə olan əlaqələri, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri, şeirdə realist təmayülün güclənməsi, Sabir, Mirzə Cəlil fenomenlərinin ortaya çıxması onun sənətə baxışlarına əsaslı təsir etmişdir.

Bu məqalədə A.Səhhət Sabir yaradıcılığını ictimai şüurun inkişafına göstərdiyi təsir, milli şüuru oyandırmaq baxımından, şair və millət, şair və onun vətəndaşlıq vəzifələri nöqtəyi-nəzərindən yüksək qiymətləndirir və bu məsələnin ardıcıl elmi şərhini verirdi. Onun nəzərində Sabir “kar-kor ruhlarda milliyyət hissi və gözəl duyğular oyandıran bir sənətkar” kimi qiymətli idi. Bu mülahizədə Sabir şeirinin “kar-kor ruhlarda milliyyət hissi” oyandırmaq gücünün xüsusi qabardılması estetik düşüncənin, bədii ədəbiyyatın ictimai şüura, milli varlığa təsir gücünün, başqa sözlə, sənətin həyata təsir və onu dəyişdirmək imkanına malik olmasına inanmağın, bunu etiraf etməyin əlaməti idi. A.Səhhət sənətkarın vətəndaşlıq ləyaqəti və borcundan söz açırdı. Onun Sabir şeirini Firdovsi yaradıcılığı ilə müqayisədə qiymətləndirməsi birinci halda onun sənətkarlıq gücünü, istedadının qeyri-adiliyini, sənət dühasını aşkarlamaq məqsədi daşıyırdısa, ikinci halda sənətkar və xalq, sənətkarın vətəndaşlıq missiyası kontekstini önə çəkirdi. Səhhət yazırdı: “Bunlardan əlavə, Firdovsi kitabının hər beytini bir qızıl baha almaq ümidi ilə demişkən, Sabir əfəndi quru əfəndindən səva bir şey almayacağını bildiyi halda yazmışdır”(5,səh.240). Bu mülahizədə ədəbiyyatın ictimai amal uğrunda mübarizə məqsədi daşması kimi düzgün elmi qənaət əks olunmuşdur. Səhhət Sabir şeirində ictimai amal uğrunda mübarizənin başlıca məqsəd olduğunu, həm də bu məqsəd uğrunda mübarizənin dönməzliyini və ardıcılığını da düzgün müşahidə etmişdir: “Sabir əfəndi millətdən ötrü çalışırdı. O, aşıq idi. Ondan gördüyü tən və ləndən, təkfir və təhqirlərdən, yağış kimi üstünə yağan töhmət və nifrətlərdən əsla geri getməyib öz məsləkində kəmalı – səbati - əzmlə davam etdi və sevgili millətinə xidmətdən bir an qafil olmadı”(5,səh.240).

A.Səhhətin zamanında satira, ictimai satira anlayışları yox idi. Lakin o, Sabir şeirinin ictimai mənə daşdığını, ictimai satira səviyyəsinə yüksəldiyini görə bilmişdi.

Səhhətin Sabir şeirini Firdovsi şeiri ilə müqayisəsi üçüncü halda onun yaradıcılığında “məzhəkə və məzah təriqi” ilə meydana çıxan tənqiddin “həcvquluq”dan – şəxsi münasibətlərə söykənən tənqiddən ayrıldığını göstərməyə istiqamətlənir. Sabir şeirinin ictimai amalının və qarşısında duran vəzifənin düzgün müəyyənləşdirilməsi Səhhətə bu yaradıcılıqdakı tənqiddin mahiyyətini də düzgün təyin etməyə imkan verir: “Bir də Sabir əfəndi ilə Firdovsinin başqa təfəvütü var ki, o da həcvquluqdur. Artıq Sabir Firdovsidən burda ayrılır. Sabir əfəndi millətdən ötrü çalışırdı... Müxtəsər, həcv deməklə hər kəsin fikrinə gələn əlfazi – mərdudəni (qəbul edilməyən ifadələr, kobud sözlər mənasında – T.S.) heç vaxt şeirdə işlətməzdi. Hamid bəyin “İnsana vicdanı qədər peyğəmbərlər, padşahlar belə mükafat edəməz” dediyi kimi, Sabir də o xidmətin mükafatını ölüncəyə qədər öz vicdanından aldı”(5,səh.242).

“Sabir” məqaləsində şairin yaradıcılığının ədəbiyyatımızda tam yeni bir keyfiyyət mərhələsi olduğu doğru müəyyənləşdirilir və ədəbi prosesə ciddi təsir imkanlarından söz açılırdı. Sabirin Azərbaycan şeirində “böyük bir inqilab” yaratdığını vurğulayan Səhhət müasirlərinin də bu “inqilab”ın fərqi

vardıqlarını, bu şeirdəki qeyri-adiliyi duyduqlarını və onun təsir dairəsinə düşdüklerini doğru müşahidə etmişdir: “O, gözəl şeirlərini oxuyub anlayanlar, o gözəlliklərin zövqünə, fərqiənə varanlar onları hifz etməyə həvəs etdilər. Şairlərimiz və yaxud mütəşairlərimiz o şiveyi – mustəhəzəndə yazmağa, təqlidə başladılar. Daha bilmərrə köhnə üslub tərək olundu”(5,səh.233).

A.Səhhət Sabir satirasının novator mahiyyət daşıdığını vurğulayır və bu sənətin hər hansı bir ədəbi təsirdən uzaq olduğunu və daha çox sənətkarın poetik istedadının gücü ilə ərsəyə gəldiyini göstərir. Əsərlərində işlətdiyi ibarələr və yeni məzmunlar kimsəni təqlid deyil, məhz öz fikirlərinin nəticəsidir.

Bununla demək istəyirəm ki, Sabir əfəndi müqəllid deyil, bəlkə də elə mücəddiddir ki, köhnə şeirlərlə yeni şeirlər arasında bir əsrlik qədər uçurum açdı ki, bir daha geri dönüb də o uçurumu atlanmağa kimsədə cürət və cəsəret qalmadı”(5,səh.233-234).

Bu fikirlər müəyyən mənada, əlbəttə, doğrudur. Lakin Səhhət Sabir yaradıcılığının novatorluğunu müəyyənləşdirərkən onu ədəbi ənənədən ayırır. Halbuki novatorluğu ədəbi ənənədən ayırmaq olmaz. İstənilən halda hər hansı bir sənətdəki novatorluq ədəbi ənənəyə söykənir, onun üzərində yüksəlir. İstedad ənənədən gələnə novator yanaşmanı şərtləndirir. Sabir satirası da istər məzmun, istərsə də forma baxımından klassik şeirə söykənir. Şair köhnə formaya öz istedadının gücü ilə yeni məzmun geyindirə bilirdi. Sabir satirasını klassik Şərq, türk və Azərbaycan satirasının keçdiyi tarixi inkişaf yolundan ayrı düşünmək də məsələyə qeyri-elmi yanaşma olardı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı: “Tural – Ə” NPM, 2002.
2. Səhhət A. Bizdə millət uyğusu olur. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı: “Tural – Ə” NPM, 2002.
3. Səhhət A. Əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Azərnəşr., 1976.
4. Səhhət A. Məktəblərdə ana dili. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı: “Tural – Ə” NPM, 2002.
5. Səhhət A. Sabir. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı: “Tural – Ə” NPM, 2002.